

संस्कृत शास्त्र-मञ्जूषा

“संस्कृतविषयस्य सर्वासां परीक्षाणां कृते”

यू.जी.सी. नेट (संस्कृत कोड-25 एवं 73) द्वितीय प्रश्नपत्र परीक्षा एवं विभिन्न राज्यस्तरीय यू.जी.सी. नेट समकक्ष परीक्षा, विभिन्न संस्कृत विश्वविद्यालय द्वारा आयोजित शिक्षाशास्त्री (बी.एड.) प्रवेश परीक्षा, राज्यस्तरीय प्राध्यापक पात्रता (संस्कृत) परीक्षा एवं अध्यापक चयन परीक्षा, आई.ए.एस, पी.सी.एस तथा अन्य प्रशासनिक प्रतियोगी (संस्कृत) परीक्षा संस्कृत विषयक शास्त्री, आचार्य, बी.ए, एम.ए, एम.फिल, पी.एचडी प्रवेश परीक्षा, धर्मशिक्षक भर्ती परीक्षा एवं अन्य प्रतियोगिता (संस्कृत) परीक्षा ।

संशोधित संस्करण

लेखक
डॉ. उदयशंकर झा

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

विषय-सूची

Contents

प्रशस्तिवाक्	v
शुभाशंसनम्	vi
प्राक्कथनम्	ix

1. वैदिकसाहित्यज्ञानम्

1-57

(क) वेदानां परिचयः-1, (ख) वैदिककालस्य देवताः-3, (ग) वैदिकव्याख्या-पद्धतिः-4, (घ) वैदिक-वाङ्मयस्य परिचयचक्रम्-5, (ङ) ऋग्वेदस्य परिचयः-6, (च) यजुर्वेदस्य परिचयः-8, (छ) सामवेदस्य परिचयः-9, (ज) अथर्ववेदस्य परिचयः-11, (झ) ब्राह्मणम्-11, (ञ) आरण्यकम्-13, (ट) उपनिषद्-13, (ठ) वैदिक स्वरप्रक्रिया-15, (ड) वेदानां रचनाकालः-16, (ढ) प्रातिशाख्य वेदांगम्-17, (ण) वैदिकसाहित्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-18, (त) ऋग्वेदस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-27, (थ) यजुर्वेदस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-40, (द) सामवेदस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-48, (ध) अथर्ववेदस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-53

2. व्याकरणशास्त्रम्

The Science of Grammar

58-156

A (क) व्याकरणस्य महत्त्वम्-58, (ख) व्याकरणस्य निर्वचनानि-59, (ग) व्याकरणस्य परम्पराक्रमः-60, (घ) व्याकरणशिक्षणस्य पाठ्यक्रमः-61, (ङ) संस्कृतव्याकरणस्य विशेषता-62, (च) वर्णविचार-63, (छ) व्याकरणस्य प्रयोजनानि-66, (ज) संज्ञा/परिभाषा-विवेचनम्-68, (झ) सन्धिविवेचनम्-68, (ञ) उपसर्ग/अव्यय विवेचनम्-75, (ट) सुबन्तविवेचनम्-77, (ठ) तिङन्तविवेचनम्-80, (ड) कारक-विभक्ति-विवेचनम्-83, (ढ) प्रत्ययविवेचनम्-84, (ण) समासविवेचनम्-89

B (त) व्याकरणस्य परिचयात्मकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-93, (थ) संज्ञा/परिभाषा/आगम/आदेशादिविषयकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-106, (द) सन्धिविषयकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-116, (ध) सुबन्तविषयकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-123, (न) तिङन्तविषयकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-129, (प) कारकस्य (विभक्ते) वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-133, (फ) प्रत्ययविषयकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-139, (ब) समासविषयकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-149

3. छन्दस् (साहित्यम्)

157-299

A (क) छन्दविवेचनम्-157, (ख) काव्यस्यार्थः-162, (ग) काव्यस्य प्रयोजनम्-163, (घ) काव्यभेदाः-163, (ङ) रसनिरूपणम्-165, (च) रसभेदनिरूपणचक्रम्-168,

- (छ) संस्कृतकाव्यानां विकासक्रमः-168, (ज) गद्यसाहित्यम्-172, (झ) चम्पूकाव्य-विवेचनम्-175, (ञ) अलंकारविवेचनम्-175, (ट) पद्य-काव्यम्-180, (ठ) रूपक (नाटक) काव्यम्-183
- B (ड) गद्यस्य परिचयात्मकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-191, (ढ) कादम्बर्याः वस्तुनिष्ठ-प्रश्नोत्तराणि-197, (ण) हर्षचरितस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-202, (त) दशकुमारचरितस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-203, (थ) वासवदत्तायाः वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-203, (द) अन्य-गद्य-काव्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-204, (ध) पद्य-काव्यस्यापरिचयात्मकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-205
- C (क) रघुवंशस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-215, (ख) कुमारसंभवस्य वस्तुनिष्ठ-प्रश्नोत्तराणि-218, (ग) मेघदूतम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-219, (घ) किराता-र्जुनीयम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-224, (ङ) शिशुपालवधम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-226, (च) नैषधीयचरितम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-229, (छ) बुद्धचरितम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-232, (ज) सौन्दरानन्दस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-233, (झ) साहित्यदर्पणस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-233, (ञ) रसगङ्गाधरस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-238, (ट) काव्यप्रकाशस्य वस्तुनिष्ठ-प्रश्नोत्तराणि-239, (ठ) ध्वन्यालोकम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-241, (ड) ऋतुसंहारम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-242, (ढ) शतकत्रयस्य वस्तुनिष्ठ-प्रश्नोत्तराणि-243, (ण) अन्य पद्यकाव्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-244, (त) चम्पू-काव्यस्य परिचयात्मक वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-251
- D नाटकम्-(क) नाटकस्य परिचयात्मकवस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-254, (ख) वेणीसंहारम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-266, (ग) रत्नावली इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-268, (घ) नागानन्दम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-269, (ङ) प्रियदर्शिका इत्यस्य वस्तुनिष्ठ-प्रश्नोत्तराणि-270, (च) उत्तररामचरितम्-मालतीमाधवम्-महावीरचरितम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-271, (छ) अभिज्ञानशाकुन्तलम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठ-प्रश्नोत्तराणि-274, (ज) मुद्राराक्षसम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-280, (झ) मृच्छकटिकम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-283, (ञ) शारिपुत्रप्रकरणम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-288, (ट) मालिविकाग्निमित्रम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-288, (ठ) विक्रमोर्वशीयम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-289, (ड) स्वप्नवासवदत्तम् इत्यस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-289, (ढ) अन्यनाटकस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-291, (ण) छन्दस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-292, (त) अलङ्कारस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-295

4. ज्योतिषम्

300-357

- (क) ज्योतिष-शास्त्रस्य परिचयः-300, (ख) ज्योतिषशास्त्रस्य निर्वचनानि-301, (ग) ज्योतिषशास्त्रस्य वैदिकभेदाः-301, (घ) ज्योतिषशास्त्रस्योत्पत्तिः-301, (ङ) ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोजनानि-302, (च) ज्योतिषशास्त्रस्य भेदाः-302, (छ) सिद्धान्तज्योतिषस्य तात्त्विक-समीक्षणम्-305, (ज) संहिताशास्त्रम्-307, (झ) प्रश्नशास्त्रं

निमित्तशास्त्रञ्च-307, (ज) रमलशास्त्रम्-308, (ट) ज्योतिषशास्त्रस्य लोकोपकारकत्वम्-308, (ठ) ज्योतिषशास्त्रसम्मतप्रमाणानि-309, (ड) ज्योतिषमेव विज्ञानम्-309, (ढ) ज्योतिषशास्त्रस्य प्रसिद्धाः ग्रन्थाः-310, (ण) विशिष्टज्योतिर्विदां सङ्क्षिप्तः परिचयः-311, (त) पञ्चसंवत्सरयुगस्याधिवादः-317, (थ) वैदिकसाहित्ये दिवसस्य पञ्चभागाः-317, (द) वैदिकदृष्ट्या नक्षत्रसूची-317, (ध) दिक्शूल-सिद्धयोग-अर्द्धप्रहरादिविवेचनम्-318, (न) ज्योतिषशास्त्रस्य वस्तुनिष्ठानि-320, (प) ज्योतिषशास्त्रे परिचयात्मकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि- 348

5. शिक्षा-(शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य)

358-369

(क) शिक्षाशास्त्रविवेचनम्-358, (ख) वेदाङ्गेषु प्रातिशाख्यम्-359, (ग) शिक्षा-साहित्यविवरणम्-360, (घ) आचार्यादीनां लक्षणानि-364, (ङ) शिक्षायाः वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-364

6. निरुक्तः

370-379

(क) निरुक्तस्य परिचयः-370, (ख) निर्वचनस्य सिद्धान्तः-370, (ग) निरुक्तकाराः निघण्टोः व्याख्याकारश्च-371, (घ) निरुक्तस्य सामान्योद्देश्यानि-372, (ङ) निरुक्तस्य टीकाकाराः-372, (च) निरुक्तस्य महत्त्वम्-373, (छ) निरुक्तस्य शैली-373, (ज) निरुक्त-व्याकरणयोः सामञ्जस्यम्-373, (झ) निरुक्ते मन्त्रभेदाः-374, (ञ) दैवतस्वरूपनिरूपणम्-375, (ट) निरुक्तस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-375

7. भाषाविज्ञानम् (Linguistics)

380-405

(क) भाषाविज्ञानस्य परिचयः-380, (ख) भाषाविज्ञानानां वर्गीकरणम्-381, (ग) भाषाविज्ञानस्याङ्गानि-382, (घ) भाषाणां वर्गीकरणम्-383, (ङ) भारोपीय-भाषापरिवारस्य सामान्य-परिचयः-383, (च) भारोपीय-भाषापरिवारस्य वैशिष्ट्यानि-384, (छ) ध्वनिवर्गीकरणम्-384, (ज) ध्वनि-नियमाः-385, (झ) भाषाविज्ञानस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-386

8. कल्पशास्त्रम् (हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते)

The Science of Detailing of Religious Ceremonies 406-415

(क) कल्पशास्त्रस्य परिचयः-406, (ख) कल्पसूत्ररचनाया उद्देश्यानि-407, (ग) कल्पसूत्रस्य मुख्यो विषयः, भेदाः, विषयविभागश्च-407, (घ) शुक्लयजुर्वेदीय-कल्पसूत्राणां वैशिष्ट्यम्-407, (ङ) कल्पशुल्बसूत्रम्-409, (च) कल्पशास्त्रस्य टीकाकाराः-410, (छ) कल्पशास्त्रस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-411

9. दर्शनशास्त्रम् (Philosophical Treatise)

416-500

(क) दर्शनशब्दस्यार्थः-416, (ख) दर्शनशास्त्रस्य परिभाषा-417, (ग) दर्शनशास्त्रस्य प्रकाराः-418, (घ) न्यायदर्शनम्-418, (ङ) वैशेषिकदर्शनम्-419, (च) सांख्य-दर्शनम्-420, (छ) योगदर्शनम्-421, (ज) मीमांसादर्शनम्-422, (झ) उत्तरमीमांसा-दर्शनम् (वेदान्तदर्शनम्)-422, (ञ) चार्वाकदर्शनम्-423, (ट) बौद्धदर्शनम्-423,

(उ) जैनदर्शनम् (आर्हतदर्शनम्)-424, (ड) पाश्चात्यदर्शनम्-425, (ढ) दर्शन-शास्त्रस्य प्रयोजनानि-425, (ण) पदार्थनिरूपणम्-426, (त) दर्शनस्य प्रमुखग्रन्थाः, ग्रन्थकाराः समयश्च-427, (थ) तालिकाद्वारा आस्तिक/नास्तिकदर्शनस्य प्रमाण/पदार्थ/द्रव्यनिरूपणम्-431, (द) न्यायदर्शनस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-432, (ध) वैशेषिकदर्शनस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-438, (न) सांख्य-योग-दर्शनयोः वस्तुनिष्ठ-प्रश्नोत्तराणि-446, (प) मीमांसादर्शनस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-458, (फ) वेदान्तदर्शनस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-462, (ब) चार्वाकदर्शनस्य वस्तुनिष्ठ-प्रश्नोत्तराणि-480, (भ) बौद्धदर्शनस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-483, (म) जैनदर्शनस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-490, (य) दर्शनस्य परिचयात्मकानि वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-दर्शनग्रन्थाः ग्रन्थकाराश्च)-495

10. पुराणेतिहासौ-

501-534

(क) पुराणानामुद्भवः-501, (ख) पुराणसंवृद्धिः-501, (ग) पुराणानां प्रतिपाद्यार्थः-502, (घ) पुराणेष्वितिहासांशः-502, (ङ) पुराणरचनाकालः-503, (च) पुराणानां नामानि तत्प्रमाणञ्च-503, (छ) पुराणानां श्लोकसंख्या-503, (ज) अष्टादश-उपपुराणानि-504, (झ) ज्योतिर्लिङ्गविवरणी-504, (ञ) एकादशरुद्र-रुद्राणीनामावली-504, (ट) दशावतार एवं चतुर्विंशतिः अवतारानां विवरणम्-504, (ठ) चतुर्युगानां चतुर्दशमन्वन्तराणां विवरणी-505, (ड) रामायणम्-505, (ढ) महाभारतम्-505, (ण) पुराणानां वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-506, (त) रामायणस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-520, (थ) महाभारतस्य वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-525

11. धर्मशास्त्रं कर्मकाण्डञ्च-

535-572

(क) धर्मशास्त्रम् The Science of Jurisprudence-535, (ख) धर्मशास्त्रस्य परिचयः-536, (ग) धर्मभेदाः-537, (घ) धर्मस्य मुख्यपुरुषार्थत्वम्-537, (च) धर्म-शास्त्रवाङ्मयस्य परिचयः-538, (छ) धर्मसूत्रस्य परिचयः-538, (ज) धर्मशास्त्रकाराणां संक्षिप्तपरिचयः-539, (झ) एकादशीव्रतविवरणी-546, (ञ) प्रमुखव्रतानि-547, (त) धर्मशास्त्रकर्मकाण्डयोः वस्तुनिष्ठप्रश्नोत्तराणि-548

12. सामान्यज्ञानम्-

573-606

(क) भारतस्य राज्यानि राजधान्यश्च-573, (ख) विश्वस्य प्रमुखदेशास्तेषां राजधान्यश्च-573, (ग) भारतीयसंस्कृतिः, सभ्यता, भाषादि-575, (घ) शासकाः तेषां कालः, धर्मश्च-579, (ङ) विशिष्टजनानां परिचयः-587, (च) संस्था-संस्थापकः-लेखकश्च-588, (छ) प्रथमः, ऐतिहासिककालः, उपाधिः-590, (ज) राष्ट्रीय-अन्तर्राष्ट्रिय-सम्बन्धि विशिष्टज्ञानम्-594, (झ) नदी, पर्वत, पदार्थादि ज्ञानम्-599, (ञ) आविष्कारकाः, निर्मातारः-601, (ट) चलचित्रादि-602, (ठ) आदर्शवाक्यम्-603, (ड) सम्मानः-604, (ढ) क्रीडा-605, (ण) विशिष्टज्ञानम्-605

13. कविपरिचयः

607-657

